ТУК-ТУК...

I

Найбільша мука Василеві Григоровичу була — писати анкети. Так і тепер. Невідомо по що, відкіля й для чого до "апаратної" ввійшов невідомий чорний, у лиснючій шкуратяній тужурці чоловік, обійшов куток, де працювали "Юзи" та "Бодо", і, нарешті, зупинився коло стільчика, де сцдів при своєму "Морзе" Василь Григорович. Так само, як і коло всіх інших, невідомий енергійно видобув із портфеля довгу анкету й сунув Василеві Григоровичу.

— Заповніть!

Василь Григорович боязко подивився поверх своїх старих, каламутних, як і сам він, окулярів на дрібненькі рядки й обережно обома руками поклав анкету на стіл. Він спробував було пірнути в роботу і старанно заходився скручувати телеграфну бинду, записувати зміст телеграм, але анкета не давала йому спокою. Вона поважно, наче коштовний папір якоїсь незвичайної вартості, від якого залежало бути чи не бути Василеві Григоровичу, лежала збоку, і її епічний спокій нервував Василя Григоровича.

Він скоса зиркав на анкету, ніяково тер худі з темно-восковим старечим відлиском руки і знову нахилявся до бинди. Але на бинді, замість живих знаків, з-під яких виринали найрізноманітніші слова людської думки, мигтіли тепер чужі уїдливі риски, крапки, риски і стиха, глузливо шурхав папір. Анкета, мов жива істота, дивилась мимо Василя Григоровича на стелю така ж холодна, кабінетна й дужа.. Василь Григорович знає цей погляд: там, у середині, між іншими питаннями є місце, яке ніколи не можна обминути і на якому анкета завжди загадково посміхається з нього, старого телеграфіста, що працює вже тридцять другий рік... І Василь Григорович не може більше витримати —

він з пошаною бере цього маленького паперового деспота, якому мусить одкрити свою душу, і йде до канцелярії. Тут він сідає на краєчку дзиґлика коло стола найзнайомішого від усіх канцелярських — діловода, просить чисте перо, для чогось знімає окуляри й потім зараз же їх знову одягає, перечитує двічі анкету й тремтячими зелено — брунатними від махорки пальцями бере перо.

— Питає, як прізвище, — про себе говорить Василь Григорович. — Прошу, прошу, з великою охотою... — бубонить він і старанно, з кривулькою на кінні виводить: Гусятинський. — По батькові? Це добре, так і треба, щоб знали, як по батькові: не всім же годиться казати, та й доки це буде, — "товаришу Гусятинський". 32 роки — не в борщ плюнути!.. — Він, смакуючи, подивився ще раз на чітке "Григорович", але враз зів'яв. Анкета, прищуливши по —ленінському око, мов знаючи заздалегідь, яке це справить враження, запитала:

"Ваше соціальне походження?"

В цих словах ховалась її непереможна сила, але це було разом і єдине місце на всьому життєвому шляху й сумлінні Василя Григоровича, де він почував, що не все в нього гаразд, почував себе перед кимось винним, знав, що виповзає наверх сама що ні є контрреволюція, дурман, опіуми, темрява, але цьому лихові він не міг зарадити: 32 роки, пашпорт, метрика — все в установі, всі про це знають.

У всьому іншому: "Що робили до 1917 р., де були за гетьмана, Директорію, Денікіна..." — у всьому тому, що було підводними рифами декому з молодших, він почував себе певним і щасливим, що ніде не був і нікуди не втручався. Тут Василь Григорович дозволяв собі недбало, легкою рукою, кидати на папір — працював, служив, працював... йому кортіло навіть поглузувати з анкети: мовляв, знаємо, чого ти хочеш, та дзуськи! Але "Ваше соціальне походження" отруїло йому всі післяжовтневі дні, коли треба було сідати за анкету, і з самої анкети створило справжнього, бездушного слідчого з двома пи-тливими очима-голками, перед яким нічого не сховати, якому мусиш говорити саму

правду. Василь Григорович сумовито перечитав запитання вдруге, протер брудною хусткою окуляри, подивився через голову машиністки в вікно на голе, злегка запорошене свіжим снігом гілля тополі, глянув на усмішку портрета Леніна і чи не вдвадцяте написав:

"Син дуже бідного священика села Вербівки"

Оце "священика" лягло чорним докором на білій анкеті й заполонило все попереднє й дальніше. Василь Григорович аж жахнувся чіткості й розміру своїх літер; здавалось, вони закричать зараз на все горло вищиреним ротом: "Син священика, священика! Попович! Ага!.." і понесуть цю прокляту звістку до кімнати місцкому, де дожидає анкети невідомий чоловік у шкуратяній тужурці. Василеві Григоровичу до болю захотілося зменшити ці лупаті літери, зробити їх малопомітними, він обводив їх для того окрайками, але несподівано все слово стало ще виразнішим. Василь Григорович глибоко зітхнув і перейшов до чергового пункту.

"Якій партії співчуваєте?"

Василь Григорович зручніше умостився на стільці, спокійно поміркував і вирішив на цьому пункті надолужити попереднє запитання.

"Співчуваю РКП(б)У. — Раптом пригадав українізацію і розмашисто додав: — Завжди стояв за федерацію і автономію".

Коло дверей місцкому Василь Григорович трошки постояв, протер окуляри, погладив лисину, обдивився ще раз написану анкету і навшпиньки ввійшов.

Невідомий у шкуратяній тужурці, низько нахилившись, водив носом, над якимось списком; коло нього стояв з паперами зосереджений і серйозний секретар місцкому. Василь Григорович довго не міг наважитись порушити густої тиші, що її наводила шкуратяна тужурка і

схилена чорна, кучерява голова. Він побожно оглядав портрет Чубаря і тільки тоді, коли невідомий одірвався від списка й кинув секретареві: — Далі!.. Василь Григорович стрепенувся. Невідомий, прищулившись, кинув на всю мізерну постать Василя Григоровича пильний, анкетний погляд і голосно запитав:

— Ви, товаришу, до мене?

Василь Григорович дриґнув і, роблячи щонайприєм-ніший вираз свого обличчя, нечутно, вроздріб підійшов до столу.

— Анкету ви, здається, просили... вибачте — казали... Так я ось... — Василь Григорович похватився, що не вимовив найголовнішого, і після паузи вставив: — Товаришу...

Невідомий енергійно труснув чорними кучерями і шкуратяний рукав блиснув перед очима Василя Григоровича.

— А-а, анкета? Давайте. Ваша фамілія?

Василь Григорович прибитим голосом сказав своє прізвище й переступив з ноги на ногу.

Невідомий, не дивлячись, заховав рвучко анкету кудись під папери, а Василь Григорович одступився від стола. Він зовсім не знав, що на такий випадок треба робити, через це тужно глянув по стінах місцкому, помацав на сорочці ґудзики і, не обертаючись до дверей, тихо позадкував назад і зник.

В коридорі він почув себе вільніше, але пригадав:

"Навіщо йому моє прізвище? — І не міг дати собі відповіді, тільки кляте анкетне місце "соціальне походження" ще раз отруїло йому день.

Василь Григорович байдуже чимчикував на своє старе місце до "Морзе"

II

Кілька годин Василь Григорович перевертався з боку на бік і не міг заснути. Поволі завмирало по сусідах життя, на вулиці коли-не-коли торохкотіли візникові колеса і, нарешті, завмер на бруку останній похапливий запізнілий крок. Тоді Василь Григорович принишк і, напружуючи зір, намагався розглянути на стіні тьмяні контури плями від якогось далекого ліхтаря. Ніч таємничо причаїлась довкола і пожадливо слухає, а Василь Григорович поринає у спогади. Йому здається, наче він лежить на дні якоїсь казкової, тихої саги, а десь там, на поверхні невтомно б'є з невсипущого джерела життя, течуть прозорі води, линуть у невідому далечінь чужі літа і тільки його роки отут, на споді, одлітають безбарвно, як останнє осіннє листя.

Ось вони, 52. Тепер страшно подумати, що два роки тому переступив півстоліття, а було...

Як від чистого прозорого плеса відбилось Василеві Григоровичу його дитинство (Вербівські верби, і тільки батько-піп тепер зовсім не до речі, — кадило, єпитрахиль, хрест), потім майнула школа, початок служби

(і вже не Вербівка, а місто: кам'яниці, брук, дроги і замість батьківського ладану — розпечені асфальти). Це його молодість, коли хотілося чомусь Волги, народу волі й конституції. Тоненький тенорок Василя Григоровича співав на човні серед дніпрового простору на пікніках:

Укажі мне такую обітель, я такого угла не відал...

Сміялись у сонці золоті бані українського бароко, а здавалось (хотілось так думати), що це — на Волзі, де Стенька Разін, перська князівна, "Дубинушка" й бурлаки...

— Видь на Волгу, — чей стон раздайотса!..

Ось глибше — туманіють Василеві Григоровичу перші невдачі й болі. На мить, на одну тільки мить розквітнуло його кохання, а потім — одружився. 1 Катерина Сидорівна (давно вже не лишилось і тіні від "милої", "Каток") товстішала, розлазилась на торби, торбинки й кульки людського м'яса...

І потягнулись, мов заведені, одноманітні дні, сірі й нудні, як телеграфна бинда... Знайшлись Наташа, Саша, Павлуша, але він п'ятилітнім у кадубі втонув, потім догани, нагороди й книжка в ощадниці.

А все перевернула революція — пропало триста карбованців у ощадниці, і стало ясно, що не будуть давати пенсії. Життя залшонилося, запаперилося й розклалося на класи, категорії, пайки.

Василь Григорович сказав Катерині Сидорівні:

— З платні не проживеш... Опричники!..

— Яблучки, яблучки! Свіжі. Золотий ранет. Три мільйони фунт! Яблучки!..

То кошик з рум'яними жмеринськими яблуками на базарі, а при ньому Катерина Сидорівна з улесливим, конфітурним голоском:

— Купіть, купіть! Яблучки!..

Але доліз, нарешті, тиф і до помешкання Василя Григоровича. Довго вовтузився він навколо, порався волохатий коло цілих родин, аж ось раптом, наче іншими дверима ввійшов: гарячка, Катерина Сидорівна маячила про золоту каблучку, що Василь Григорович має понести на базар, і потім — напівсвідомий, жалібний, безпорадний голосок:

— Васінька, — пугіночки мені!.. Дай пугіночки!.. Крізь якісь смердючі ліки Василеві Григоровичу по*

чувся тоді раптом — ладан. Стало огидно й страшно. Смерть?.. В пам'яті стояв покійний батько-піп. Василь Григорович глибоко зітхнув і перший раз тоді скептично й гірко подумав: "Попували ви, тату, сорок вісім літ, дослужились камилавка й наперсного, а все надарма: "опіум для народу". Але враз розсердився й буркнув:

— Теж державні будівельники, можна сказати, — церкви зачиняти! Да... Що то значить — Росія! (Україну — німці та Грушевський вигадали: дописувач, переписувач, контролювач, позадники, попередники й самопер — ну й народ!..).

Сірого, березневого дня, коли намагалась повернутись зима й боязко посідала свої природні права весна, і від цього з неба, як належить, сякало снігом і мжичкою, Катерину Сидорівну одвезли на кладовище. За биндюгами, що, грюкаючи по бруку, везли непофарбовану труну, пішло на кладовище п'ять: сім'я, земляк-касир із залізниці та сусідка-перекупка з базару. Коли Василь Григорович удвох з цвинтарним сторожем кинули на могилу останню лопату вогкої землі й Саша ретельно вгадував края могили своїми благенькими чобітьми, щоб не розсипалась, Василь Григорович одійшов убік. Він глянув на свіжу могилу, й тепла сльоза заструменіла по щоці і зникла під усом.

Не стало кошиків, яблук, не стало самої Катерини Сидорівни. Тепер збільшили вже платню (пайки, "лімо-ни", класи, здається, назавжди

одійшли в минуле), життя увійшло в нові береги, але по-стародавньому закрутило свого одвічного млина.

1 Василь Григорович, нарешті, запитує себе, здивований:

— Чи ж таки справді була велика буря — вогонь, мор і голод, чи тільки наснилось?.. А втім, пенсії не бачити й ювілею свого Василь Григорович так і не справить, бо коли стукнуло 25 років — гримнула революція...

Чогось болить у литці права нога й муляє під боком. Тік-так, тік-так...

Василь Григорович прислухався, як цокає будило, і з серцем подумав:

— Це мої години одбиває, каналія!..

Хотілося так закрутити його, щоб не цокав і навкруги була б тільки тиша, але Василь Григорович пригадав, що завтра о восьмій треба на службу.

Він перевернувся на другий бік, подумав ще про скорочення штатів і, нарешті, заснув.

Тік-так, тік-так...

III

Василь Григорович прокинувся о сьомій. Ще тільки розвиднялось, і коротенький сон лише зморив його, не давши ні спочити, ні забутись, але сьогодні на телеграфі його зміна і треба лагодитись.

Василь Григорович ще поворочався трохи на ліжку, потім устав і, не сподіваючись від нового дня нічого кращого, мляво почав одягатись. За дверима поралась коло самовара Наташа. Легкими шорохами старомодної сукні пропливла в сусідню кімнату Копачиха й наточила окропу. Копачиха — сусідка. їй — 75. Вона давня вдова якогось акцизного Андреева. Цілими днями вона порається коло свого мотлоху — стрічок, ниток, засушених листочків, пляшечок, і через це Саша прозвав її — Копа-чихою. Так і прищепилось між усіма: "Покличте Копа-чиху", "дайте Копачисі окропу"... Копачиха продає через треті руки старі капоти, сережки, ложечки й золоті п'ятірки. З того й доживає вона свої спорохнявілі дні. Єдина відрада в неї і все, що лишилось з минулого: вранці і ввечері — чай, удень "кофей". Копачиха дає тричі на місяць на вугілля і за це одержує окріп.

В сінцях лаявся з Наташею Саша. З Сашею Василеві Григоровичу немає ради. Саша два роки вже не вчиться. Раніш він продавав цигарки на вулиці, а тепер не можна: патент і міліція; Саша збирає чужоземні марки й невідомо на які гроші щотижня ходить до цирку. З сіней долетіли знову його вихлясті слова до Наташі:

— Теж панна! Подумаєш!., з сексотом тягається... Наташа нервово кричить:

— Сашка!.. — і потім сердито грюкають двері.

Давно вже ламає собі голову над Сашею Василь Григорович, він не раз міркував над цим питанням, підходив до нього зо всіх боків, пригадував увесь свій життєвий досвід, а тепер остаточно вирішив:

"Сашу треба віддати до комсомолу. — Проте ця думка зараз же притупилась і вкрилась іржею: — Але як це зробити? Чи ж приймуть?.." (Скрізь треба анкети й "Ваше соціальне походження").

За кілька хвилин самовар уже шумів у сусідній кімнаті, а з-за дверей почулось Наташине:

— Папа, — чай пити.

Василь Григорович мимоволі здригнув. З того часу, як Наташа зробила собі другий аборт, Василь Григорович наче боїться її нервового голосу, але заразом і хоче його чути. В рисах Наташиного обличчя — молода Катерина Сидорівна і короткий змах далекої молодості самого Василя Григоровича.

Василь Григорович поспішно одягнув стару гімнастерку, накинув піджака й пішов пити чай.

Десь з-за обрію, через нагромаджені куби кам'яниць кинуло сонце свого першого променя й обарвило ніжно-рожевим золотий краєчок бані. Від цього стара, похмура дзвіниця наче звеселішала, й опукла баня, вкрившись дитячим рум'янцем, посміхалась наївно й привітно. Це наганяє людям спокій і бездум'я. Василь Григорович поспішно чвалав на службу в своїй старій урядовій шинелі, що справив був, гадаючи святкувати свій двадцятип'ятирічний ювілей. Він проминув одремонтований виконком, пропустив повз себе трамвай, що дзенькнув і рушив собі далі, поблискуючи на дроті блідими іскрами, пройшов коло тумби, де патлатий хлопчисько розліплював свіжі афіші, і ось, вийшовши на ріг, глянув на церкву. Рожева баня ще посміхалася і переймала нові промені, що вилітали зі сходу. Але Василеві Григоровичу було тджко на душі і навіть баня посміхалася не йому. Завжди, коли Василь Григорович наближається до телеграфу, його опановує неспокій і старе серце одбиває свої удари частіше. Щодня він чекає нової неприємності. Йому здається, що якась шкуратяна рука (та сама, що — "конкретно", "по суті", "опіум для народу") загнуздала телеграф, дні, все життя і тільки він, Василь Григорович, ще якось борсається між пальцями. Але час прийде...

Передчуття не зрадило Василя Григоровича на цей раз. В "апаратній" його зустріла чергова новина. В кутку, коло вікна, там, де завжди працювали "Юзи", поставлено апарата нової системи — "Клопфера". З великим, дерев'яним, брунатним рупором він скидався на дзюб якогось фантастичного хижака і ще здалека впадав у очі.

Про "Клопфера" давно вже почали говорити на телеграфі, і між службовцями ширились найрізноманітніші чутки, гадки і навіть деяке хвилювання. Говорилось, що незабаром усі системи замінять на "Клопфер", що всі телеграфісти мають вивчитись за місяць працювати на ньому, а тих, що не зможуть вивчитись, викинуть із служби (спеціально для цього і скорочення штатів вигадали — між нами кажучи!). Хтось переказував, що в Москві лікарі дослідили, ніби, після трьохрічної праці на "Клопфері", люди божеволіють і через це в Наркомпош-телі ще не прийшли до остаточного висновку — заводити "Клопфера" чи ні. Говорилось багато, але певного ще нічого не було.

Та ось три дні тому були загальні збори. Голова місцевкому Рябошеїн, доповідаючи про останню нараду .з адміністрацією і, як завжди, тримаючи одну руку в кишені, а другою виробляючи перед лицем вихиляси, сказав:

— ...отже, "Клопфер", товариші, — це наше найближче завдання. Він заощаджує нашій республіці витрати. "Клопферові" не треба паперової бинди, він не потребує фарби, "Клопфер" працює на слух. За тиждень ми розпочинаємо навчання. Всі товариші мають якнайскоріше вивчитись. Попереджаю...

Потім секретар комсомолу, товариш Юшкевич:

— Ми, товариші, — ваша зміна. Те, чого не встигли ви — довершимо ми. Новий, червоний телеграфіст не знатиме ніяких "Морзе"! "Клопфер" і радіо — ось наші знаряддя до перемоги. А тому ми, молода гвардія, кажемо: "Дайош Клопфера!"

Що говорили далі — Василь Григорович забув, зате дві слові врізались у пам'ять і витаврували дві чорних цятки:

"Клопфер" і зміна...

Василь Григорович раніш тільки догадувався, що так має бути, але вперто одганяв ці думки і навіть розважав себе: "Говориш вони вміють, знаємо, — свобода, рівність і братерство, а ось як до діла, то (як це дядьки кажуть?) — "Кому — на, кому — ні, кому — дуля, коку — дві". Кажіть, кажіть!.." Але сьогодні в "апаратній" стояв "Клопфер", і це вже говорило тепер одверто й рішуче — треба зміни, треба нових людей...

Василь Григорович підійшов до "Клопфера", оглянув його скептично поверх окулярів спідлоба, подивився ще в рупор і тихо відійшов на своє місце. Він тужливо подумав: "Так, так — нових, а ми вже підтоптались, одс-тукали своє. Ну і хай!.."

Тепер Василь Григорович уже гаразд уяснив собі, що рано чи пізно (навіть, очевидно, — незабаром) прийдуть інші, чужі люди, і тоді вже ніколи не зігнеться його по-горблена спина над старим "Морзе" і жовтувата телеграфна бинда не прокаже йому чужих думок із неосяжних просторів Росії.

Там, при апараті, на стільчику, буде сидіти новий. Василь Григорович уявляє собі його досить конкретно: він — у шкуратяній тужурці, розстебнутий комір і неохайно відкинуте назад буйне волосся, а збоку, де лежав потертий урядовий з пружиною всередині кашкет Василя Григоровича, впаде на Марксів "Капітал" одчайдушна синя кепка.

І сьогодні Василь Григорович покірно схилився перед цим фатумом свого життя. Тільки одне здряпалось у саму душу й не пускало. 32 роки він віддав апаратові, притупив коло нього свій зір, висушив руки, полисів і пожовтів, як цитрина, а любові до нього не помічав. Навпаки.

Апарат його приковував до певного місця, обмежив рухи, думку, волю, але Василь Григорович знав, що поза апаратом йому немає місця на землі. І він мирився з ним без любові й ненависті.

Тепер же, коли в апаратній стояв, правда, ще самотній, але такий нахабний і дужий "Клопфер", що погрожував запосісти всі столи й дроти, Василеві Григоровичу осіннім заходом зажевріла професійна любов.

Близьким та рідним став йому маленький апарат системи "Морзе". І Василь Григорович, думаючи про скорочення штату, потішав себе: "Та ні, "Клопфер", коли й буде, то тільки частково — два-три апарати, а "Морзе" стоятиме, розуміється, й надалі".

Василь Григорович низько схилився над апаратом і ніжно сказав до себе:

— Мене вже не буде, не буде зовсім, скоро вже, а ти, мій апаратику, мій "Морзе", все будеш стукати, все будеш невтомно працювати...

1 наче відповідаючи йому, зажурено шелестіла бинда й тихо цокало коліщатко.

IV

Наташа прудкими кроками зайшла до кімнати Василя Григоровича й, нервово стискуючи пальці, сказала вдруге за сьогодні:

— Тільки, будь ласка, папа, я вас дуже прошу, коли прийде Трохим — ані слова про Бога і взагалі...

Василь Григорович винувато й ніяково мотнувся на стільці й, дивлячись крадькома на Наташу, зашепотів:

— Я, я, власне, — нічого... то тоді тільки так — до слова припало... Але я — ні-ні...

Наташа ще раз із притиском і маленькою огидою сказала:

— Так, будь ласка, папа, прошу...

Наташа вийшла, а Василь Григорович замислився. "Так, так — це він. Цей комуністишка нещасний чи навіть кандидат на комуністи Трохим Загорулько, що служить за начальника залізничної варти, це він винний у тому, що Василь Григорович мусить хвилюватись за Наташу. Безперечно, останній аборт від нього. Найшла з ким! І не розбереш, чи справді він начальник, чи таки сексот одотегепеу, як запевняє Саша?.. Ех, Наташа, Наташа!.."

Василь Григорович злостився на ввесь той новий, але такий чужий йому світ, що перевернув шкереберть усе дотеперішнє його життя, звів нанівець його як батька, зробив із Наташі (хоч і непартійна) "товаришку На-ту", а із Саші — звичайного пацана, і навіть запах колишньої святості Різдва, Великодня й храмового Спаса тепер ніби одгонив йому нафталіном ("опіум для народу"). Василь Григорович серцем відчував, що ото все — і батьківська камилавка та наперсний, і його власні пенсія та ювілей загинули без вороття. Вони гухнули тоді, коли впав на пішоход з телеграфу двохголовий орел і розбився на друзки, коли злазили по місту з п'єдесталів чавунні царі, міністри й діячі!..

Спочатку ще можна було сподіватись повороту (це тоді, коли — "лімони", "всі на боротьбу", транспорт, вугілля, тиф, матроси, поляки, Врангель і бандитизм). Тоді Василь Григорович — на обличчі скорботно-серйозно, а в душі — смішком-злістю:

— Зруйнували державу, сукини сини! "Весь мір — до основанья"...

І Василь Григорович ладний був щипати свою долоню за те, що в лютому 1917-го вітав революцію: радів чомусь з дурного розуму.

Але з пекла, з руїни, із зубожіння, під свист куль і грохоти снарядів повстала знову держава. І лавина, що палаючим огнем знищила на своєму шляху все попереднє, тепер заскориніла, стала твердішати, стала холодна й непорушна. її оперезав новими дротами, зв'язав державним апаратом, поштрикав скрізь ячейками, уповноваженими, агентами той самий, що — шкуратяна тужурка, "негайно виконати" або — "в Чека — до стінки"!..

Василь Григорович відчув безсилість своєї злості. І цей Загорулько, один із тих, що — "негайно виконати", — зможе, так-так! безперечно, зможе: не два аборти Наташа зробить, а чотири, п'ять, вісім, поки не скаже товариш Загорулько: "Вопрос ісчерпан". А коли б Наташа й породила від нього, то все одно: буде — молодий ленінець, жовтеня, піонер, тільки не звичайна, хрещена дитина. Буде так, бо — з цим треба погодитись, але батьків наперсний, колишній Спас і можлива пенсія не дозволяють... Василь Григорович може тільки безнадійно і мовчки, винувато й боязко скоритись...

З сіней почулося три голосних удари кулаком у двері, Наташині кроки, рип заржавілих петель, і в сусідню кімнату твердою стопою хромових чобіт увійшов Загорулько. Василь Григорович одразу впізнав його певні, трохи важкі кроки і спокійний, хрипкуватий від доповідей, зборів і команди голос. Василь Григорович насторожився. Його серце на мить дало перебої, а потім він пройшов по кімнаті, щоб заспокоїтись, сів знову на стілець, але серце зараз же од било: — Він, він... Василь Григорович рішуче висякався в стару з блакитною окрайкою хустку і вийшов до Загорулька.

Загорулько незграбно і ніби стомлено розвалився на старій канапці, перекинувши ногу за ногу, і, не встаючи, привітався:

— Здорові, папаша! Ну, як там?

Наташа скрушно глянула великими світло-карими очима і ображено перервала:

— Троша! Скільки разів казала!..

Загорулько відповів погодливо-усмішкуватим поглядом, але виправився:

— Що у вас, Василю Григоровичу, про радіо говорять? Скажімо, фотографія, приміром, і знов же таки концерти з Москви? Кажуть, що і в нас незабаром буде?

Василь Григорович поклав на коліна долоні й, наче виправдовуючись за телеграфні порядки, тихенько відповів:

— Розуміється, це правда, могло б бути й радіо, але тільки ж у нас, знаєте, як це завжди...

Наташа сторожко обернулась у його бік, і Василь Григорович, перелякавшись, замовк. Загорулько ляснув рукою по краю шкуратяної тужурки й опуклості "галіфе" і, підбадьорюючи, кинув:

— Нічого, все буде... — він знову хотів сказати "папаша", але опам'ятався й витримано процідив: — Василю Григоровичу!.. Пройшли, можна сказати, фронти, а тепер — "пожалуйте бриться": господарче будівництво і знов же таки — культура. Але радіо — це, безперечно, да, без нього ніяк до комунізму не можна... От, скажімо, комети всякі, там теж, кажуть, люди є, а як з ними зв'язатись — "смичку", так би мовити?.. Звичайно, наука не дійшла ще до цього, але я певний, що тут без радіо не обійдеться.

Загорулько сказав останні слова переконано, як знавець справи, він задоволено глянув на Наташу, закинув чобіт вище коліна й закурив цигарку. Потім пригадав і простягнув коробочку Василеві Григоровичу:

— Прошу!

Василь Григорович узяв трьома пальцями цигарку й, розтрушуючи на штани попіл, прикурив від Загорулько —вої, а Загорулько казав далі:

— Ну, а якщо тільки з планетами, Юпітерами там усякими і взагалі — зв'яжемось, тоді — бери Бога за бороду! Амба всяким дурманам!

Наташа, прищуливши око, глянула на батька, Василь Григорович ворухнувся на стільці, проковтнув слину і сказав:

— Будь ласка, пийте чай. Наташа, присунь цукор. Йому хотілось заперечити Загорулькові щодо Бога,

але пригадав Наташине застереження і переступив на інше:

— З українізацією, знаєте, нам біда. От мені вже, слава Богу, 52, а йди вчити — речівники, голосівки... І як це так, не доберу — в нас же тепер Інтернаціонал, сказати б, і тут вам — "мова". Воно, розуміється, федерацію нам треба, от, наприклад, РСФСР, тільки навіщо ж націоналізм?

Загорулько не без задоволення глянув на вилиски своєї тужурки, що тьмяно відповідали гасовій лампі "ампір", і хитро посміхнувся:

— Так-так... Василю Григоровичу (Загорулько давно вже одвик називати людей по батькові і йому знову настирливо чіплялось до слова й хотіло вистрибнути на вуста "папаша", але — чудна Натка! Ображається!..). Учіться! З нового року буде поголовна українізація. В нас на партконференції ("в нас" — у Загорулька виходить поважно,

многозначно і з притиском) так і сказано було — всі повинні українізуватись.

— І комуністам теж? — щиро здивувався Василь Григорович. Загорулько спустив з коліна ногу і трохи схилився наперед:

— Неодмінно, неодмінно, Василю Григоровичу! Комуністам — в першу голову. З цим не жартуйте. Без українізації ніяк не можна: "смичка" і національний вопрос! Це неодмінно.

Загорулько пересів до столу й підсунув склянку. Василь Григорович поцокав ложечкою об блюдце й замислено проказав:

— Церква теж українізується... Наша — Миколая, на розі, вже другий тиждень править...

Наташа з мукою подивилась на батька. Завжди після таких розмов Трохим глузував з нього, з її сім'ї, і в його голосі бриніли тоді разючі нотки своєї переваги; від цього було досадно й боляче. В такі хвилини Наташі здавалось, що Трохим зовсім не той, як уявляла собі його колись. Це було там, у залізничній їдальні, на мітингах, куди Наташа приходила із свого головного складу по газети. Тоді був Трохим — сміливий, рішучий, і його міцне тіло в шкуратяній тужурці, мов виковане. Наташа відчула, що цей Трохим — з того загону одчайдушних, напівказкових людей, що однією рукою перевернули світ. З того часу Наташа ходить до жінвідділу, на делегатські збори і в клуб. Бо ті люди мають вивести всіх із брудних конур, з темних льохів, з-під сороміцьких компліментів адміністрації — в невідомі, прекрасні, майбутні дні.

Але Наташа тепер погодилась: хай не дійде вона за свого життя до тих далеких, замріяних днів, аби Трохим був такий, як тоді. Сміливий, дужий і добрий. Це буде заклад тому далекому, прекрасному... Наташа спробувала затушкувати батькові слова:

— Трохиме, ти завтра будеш у нас на відкритті кутка доброхему?

Загорулько недбало кинув:

— Мабуть, — і заходився коло Василя Григоровича: — Кажете — церква українізується? Ого-о!.. Вона ще не таких коників викине, аби й надалі дурман розводити. Що таке, так би мовити, з наукового погляду церква? Самообман! От, скажім, Вишня в газеті пише (як це в нього?) — "Святителю отче Карле Марксе, моли Бога за нас"... Ха-ха-ха. От встругнув!

Наташа вже нічого не казала, вона втратила ініціативу і безнадійно спостерігала, схиливши на руку голову. Одначе Василь Григорович на цей раз не втерпів. Він схрестив на столі долоні, потім одсунув склянку, кашлянув і сказав:

— Я, товаришу Загорулько, де в чім не можу погодитись. Релігія, бачите..

Загорулько перебив його:

— Та що ви, палаша! Вам треба антирелігізуватись. Наташа промовчала.

— Бо коли* власне, розібратись і подумати добре — що тйке релігія? Дурман! І знов же таки, візьмімо, мощі ~ порохнява. Якби їх, понімаєте, на повітря витягнути і потім фукнути на них добре — нічого б не залишилось! Перед наукою, папаша, всяка релігія засипеться!

Наташу часом корчили кострубаті Загорулькові слова (4 класи гімназії скінчила, а потім через бідність не можна було, зате на столі лежало "Самообразованіє" і "Гимназия на дому"). Тоді Наташа намагалась переконати себе і пробачити: "Трохим раніш за вантажника був — нема нічого дивного. Зате ж..."

Василь Григорович востаннє ковтнув із склянки, глибоко зітхнув і, щоб не зайти в розмові далеко, встав:

— На службу завтра, вибачайте... — він сунув свою руку в дебелу Загорулькову долоню і вийшов.

Наташа полегшено зітхнула й налила собі чаю.

— Троша, навіщо ти починаєш про релігію? Однаково ж — не переконаєш старого...

Загорулько почув, що й справді "папаша" був зовсім отут зайвий, але він моргнув до Наташі:

— Нічого, треба затнуть папашу!

— і потім це знов "папаша"! Я ж просила... — але Загорулько не дав їй скінчити. Він миттю підсунув свого стільця до краю стола й, охопивши сильними руками Наташину постать, затулив поцілунком їй губи.

— Ну-ну, не гнівайся, не буду...

Наташа відповіла йому ніжним рухом губів, і на лиці їй зайнялася усмішка.

Загорулько випустив її з обіймів, подивився на годинника і спокійно промовив:

— Ляжемо, Нато?

Наташа хитнула головою до кімнати Василя Григоровича:

— Батько ж ще не спить...

Загорулько безжурно посміхнувся й махнув рукою:

— Аг, папаша! Ну і хай не спить. Нато!..

Він знову стиснув її крихкотілу постать, і Наташа безвільно одкинула на Загорульків лікоть голову і завмерла.

Василь Григорович увійшов до своєї кімнати, але спати не ліг. Він сів при своєму столику, де не раз штопала колись панчохи Катерина Сидорівна, і замислився. В його ушах ще розлягався грохотами упевнений Заго-рульків голос і сам Загорулько, наче необмежений владар над Наташею, Василем Григоровичем і всім теперішнім життям, стояв уперто перед очима і глузливо посміхався: бери Бога за бороду!..

Василь Григорович стискував свої думки і одганяв їх, боячись блюзнірства. Але дражливо і спокусливо якийсь унутрішній свій і не свій голос проказував йому: "І Загорулько, і всі ті розхристані, одчаяні люди, для яких немає минулого, зможуть дійти всього. Приходили німці бездушні й тверді, як камінь, німці, їздили по місту лаковані офіцери, мигнули на місяць поляки, і що ж — прийшов розхристаний, обірваний, голодний більшовик. Він був проти всіх, і всі проти нього. Але він коротко і рішуче сказав: "Негайно виконати!" — 1 Василь Григорович, і всі інші пішли служити, як і служили раніш. Чи можна ж було повірити, що буде отак завжди? Але сталось так і буде, безперечно, так само й далі. І біда в тому, що — ближче й ближче він, цей незрозумілий, чудний більшовик, підлазить до Василя Григоровича, опутує життя своїми залізними тенетами. І вже небагато лишилось, коли від усього того, що було, не лишиться нічого. Вони зруйнували все і відбудовують по-своєму. Вони зневажали Бога, і Бог мовчить. Мовчить увесь світ, бо на версі стоїть розхристаний, непереможний більшовик. Він зможе взяти Бога за бороду! Зможе... Ось плакат на телеграфі: робітник і на долоні аероплан — "леті, желєзний соловей, і міру пой освобождєньє"... І Василь Григорович тепер напевно знає, що він, отой більшовицький аероплан, полетить і заспіває! І про планети Загорулько — недарма: вони такі, що, відай, зв'яжуться і з планетами. Вони знищать "Морзе" і

"Юз", і з одного лише наказу буде торохкотіти "Клопфер" і гудіти радіо!..

Вони зможуть усе. Це справжні чорти. Вони мудрі, хитрі й непереможні, як сам сатана!..

Василь Григорович зажурено схилився на стіл, і до нього уїдливо долітав з другої кімнати глухий рип канапки. Але він сидів мовчки і не ворушився.

Було вже за дванадцяту, коли Загорулько встав, пройшовся широкими кроками по кімнаті, голосно заговорив і чиркнув сірником. Він трохи ще посцдів, засміявся чомусь і вийшов із дому.

Наташа тихо застелила на канапі постіль, стала на хвилину замислено коло столу, потім погасила лампу, і в кімнаті замовкло. Василь Григорович піймав ухом ледве чутний шерех Наташиної ковдри і встав. Він завів будило на восьму, поволі роздягнувся, потер пересиджені ноги й ліг спати.

Але знову не спалось. Ніч пантрувала його і ось тепер нахабно підступила до самого ліжка й не дає старому спокою. Василь Григорович натягнув на голову ковдру і підібгав до живота ноги, але й це не рятувало: все одно за ковдрою — ніч, кімната, вулиці, тьма...

Десь коло першої години, коли давно вже стихло на вулиці, повернувсь додому із цирку Саша. Від одчинив двері одмичкою, і з сіней долетіла до Василя Григоровича його підстрибкувата хода і стуки коло вішалки. Саша безцеремонно грюкнув дверима і в темряві заходився шукати на столі страви. Його худенькі пальці моторно обмацали блюдця, тарілку й цукерницю, але, крім кількох грудок цукру, нічого не знайшли. Саша сердито забурчав:

— Гадость! З сексотом все злопала... Хоч би кільце ковбаси залишила!

Наташа мовчки перевернулась на другий бік і щільніше закуталась у ковдру. Саша гриз цукор і нишпорив уже в шафі.

Наташа боязко прислухалась і обернулась до Саші:

— Що ти там робиш? То сало — батькові на сніданок. Саша видобув шматок хліба і злісно прошепотів:

— Усе вам!.. А мені — так пухни...

Він, смакуючи, знищив фунт хліба й решту цукру. Незабаром Василь Григорович почув його рівний, безтурботний, солодкий храп. Василь Григорович перехрестився широким хрестом, притискуючи до тіла свої кістляві пальці, і з вірою прошепотів:

— Господи! Милосердний Господи! Допоможи ж, щоб Сашу прийняли до комсомолу...

VI

Василь Григорович сидів на задньому ослоні і слухав. Він таки мусив ходити на ці безглузді лекції навісне" "мови". Щоразу лектор помічав у журналі відвідувачів, і щотижня адміністратор курсів, стара мавпа, завканц Журавель, перевіряв відвідування. До того ж іще — Василь Григорович мусив трохи надщербити свого місячного бюджета, купивши "Украинский язык" Синявського і читанку "Шляхом життя". Так, у цьому була якась своя вибаглива правда: більшовик (отой колишній босий і голодний із півночі більшовик) примусив його ходити на лекції, читати українські газети і вчити граматику. Років десять тому Василеві Григоровичу і не наснилось би навіть, що йому ще доведеться колись під старість учитись. І хоч би ж чого путнього, а то!.. Але шість літ тому

вперше заговорили про "мову". Сидоренко почав носити під урядовою тужуркою вишивану сорочку з стьожкою і картав Василя Григоровича:

— Добродію Гусятинський! Ви ж з діда-прадіда, можна сказати, а тут, у державній українській установі все "чтокаєте" та "какаєте"!

Але Василь Григорович не вважав на те: всі знають, що Сидоренко, хоч і старший, але в голові йому того... Увлекающійся!

Проте Василь Григорович мусив розшифровувати з української на російську накази гетьманського міністерства і проглянути початкову граматику Олени Курило. Та це були дурнички. І, коли сотня гетьманських сердюків, маршируючи, галасала на вулиці: "Бо за ту єдину неньку Україну..", Василь Григорович прекрасно знав, що всі доми великого міста, вся благодатна, осяяна німецьким шоломом країна, навіть саме повітря тут підспівували тоді — "Встане вільна Україна від Кавказу до Берліна"...

А потім, хіба ж можна було повірити, щоб "залізяку на пузяку" тривало довго! Але прийшли інші дні і заспівали інших пісень.

Більшовик по-своєму взявся до українізації: "Одержавши це, наказую вам негайно... Улаштуйте іспит... осіб, що їх буде залічено до 3-ї категорії, звільняти з посади"... Ну і що ж Василь Григорович міг проти цього зробити? Він чув, що навіть тим, які опинились у другій категорії, стара мавпа Журавель, розводячи безнадійно руками, відповідав завжди одне:

— Я нічего, товаріщ, не могу! Пойміте, что — нічего! Ви чіслітєсь за товаріщем Смолянским, — явітесь в Губ-профобр к нему — і он вам назначіт екзамен. Купіте Гладкого, Синявского і подучітє. Нічего не могу больше!..

Ні, Василь Григорович волів учитись української мови і ходити регулярно на лекції, аніж числитись за головним українізаторським чекістом і оббивати пороги наросвіти.

Василь Григорович забив собі баки голосними та приголосними і наполягав на речівники. І ось тепер він стежить за проворним, безусим парубком-лектором і дивується.

Лектор декламаційно і з мигами пояснює:

— ...Речівники жіночого роду з основою на приголосну мають у родовому відмінку...

Лектор хоче бути популярним і, коли вимовляє "жіночого роду", він бере на півтона вище і додає ніжності. Між іншим, лектор уніс у життя телеграфісток багато змін: Ніна Мойська шукала в словнику "любить", і, коли знайшла "кохати", вона цілком погодилась із лектором щодо милозвучності української мови. Слівочні-кова справила собі нового капелюха, і навіть стара діва Власа Нікіфоровна намагалась виглядати молодшою і цікавішою. Коли лектор прохає слухачів подати якийсь приклад, Власа Нікіфоровна старанно ворушить губами, кокетуючи, випинає вперед лікті й поправляє зачіску.

Але Василь Григорович вперто вліз у себе й хоче бути непомітним. Він старанно записує лекторові зауваження та правила, але коли лектор підходить до нього, він безпорадно мовчить і навіть підказки сусідів не рятують його. Ні, куди там його вивчити речівники, прикметники, ніякий рід і всю безглузду премудрість проклятої мови!..

Василь Григорович побоюється лектора, і, коли зустрічає його на вулиці, він намагається привітатись із ним перший.

Лекція скінчилась. Василь Григорович глибоко зітхнув, зібрав книжки та зшиток і пішов учитись на "Клопфері".

— Ну, Василю Григоровичу, тепер — на "Клопфер" тарабанити? — весело сказав, наздоганяючи, старший доглядач Балабай і підморгнув Василеві Григоровичу: — Беруть нашого брата за ребра! Учись та й учись, з лекції на лекцію... Просто тобі не телеграф, а університет, сучого сина!..

Василь Григорович сумовито відповів: "Да..." — і по-бичувався на третій поверх до "Клопфера".

І ось перед ним на столі стоїть цей непереможний "Клопфер", на якому ніколи не вивчиться працювати Василь Григорович, але який зіпхне з апаратної "Морзе" і "Юза" і зітре навіть згадку про колишнього телеграфіста, що працював був на телеграфі 32 роки.

Василь Григорович сів на стільця і почав вистукувати підоймою альфабет. Дерев'яний рупор зміцнював стуки, і вони голосними вже долітали до вушей Василя Григоровича — тук... тук-тук-тук...

Через стіну, із комсомольського клубу, долітав гамір і сміх. Так близько, зовсім уже близько підлазило оте нове, чуже й невідоме до Василя Григоровича...

Але Василь Григорович стискує свою зів'ялу думку й напружує давно вже притупити слух. Він хоче запам'ятати умовні (Луки альфабету, він мусить їх запам'ятати, бо інакше — буде скорочення штатів, соцзабез і старість, глибока, забрьохана старість...

І в цей час за стіною зірвалось молоде, безбережне, завзяте й дуже:

Наш паротяг, лети вперед! В комуні будем скоро, Нам більше нікуди іти, Над нами — зорі, зорі!..

Це співав комсомол. Співав весело й безтурботно. Певні своєї сили молоді голоси розбивали стіну й розсипалися по кімнаті, де вчився

Василь Григорович. їх годі було стримати. Вони переплiталися із стуком, і "Клопфер", замість альфабету, вистукував іншої, він ок-селентував 1 їм: "Тук-тук-тук... тук... тук... тук..."

Вони рвучко летіли вперед у ті безмежні сині далі, куди не могла сягнути думка Василя Григоровича. Вони летіли, минаючи його, — в них своя мета і їм зовсім немає діла до подорожніх старців, що чвалають, крехтячи, до своєї могили. Але Василеві Григоровичу вони і цей їхній "Клопфер" (він — "їхній": Василь Григорович ніколи не зрадить свого "Морзе"), вони співали йому іншої: "Тук-тук... тук-тук..."

Він не міг збагнути, чи то стукає нове життя й інші люди, що сядуть на його стільчику, чи, може, прийшла, нарешті, сама смерть?.. Василь Григорович машиново натискує підойму, і рупор викрикує свої зухвалі поклики: "Тук-тук... тук..."

Василеві Григоровичу тепер стало згасім ясно: біда не в тому скороченні штатів, що має бути на телеграфі, ні, — іде велике скорочення штатів самого життя, і його, Василя Григоровича Гусятинського, леле, не занесуть у списки нових робітників! Так буде... А чому, пощо — хіба не все одно, коли слух уже не може відрізняти Клоп-ферових стуків і душа Василя Григоровича назавжди залишилась із "Морзе"?..

А пісня летіла вперед, у нові бурі, громи, хуртовини, сніги і весни. Ні, то співав не звичайний комсомол, куди хотілося Василеві Григоровичу пропхнути Сашу, щоб міг учитись! То співало зовсім інше, нове плем'я людей, для яких і пшоно двадцятих років, і фунти лаврового листу, замість пайки з борошном, і оті фронти, і всі бурхливі страшні дні були сама тільки радість і безупинна потуга — вперед.

Василь Григорович не міг сьогодні далі вчитись. Голову тисли якісь неясні, але уперті думки, і голова боліла. Він одсунув свою руку від підойми, зібрав свої книжки, надів кашкета й вийшов.

Він, незважаючи ані на що, йшов улицями міста, і вуличний гамір не міг пробитись до Василя Григоровича, він не порушував його настрою. Василь Григорович почував тільки одне: було жаль. Було жаль і "Морзе", що його доведеться незабаром покинути, і всього моглоху отих вічних буднів свого життя, і самого себе, і всіх тих, що одійдуть від апарата — жаль... Хотілось сісти на тротуар і помаленьку, щоб ніхто не чув, заплакати. Але Василь Григорович ішов собі далі: він спочине і зітхне не тут, серед натовпу чужих людей, — Василь Григорович простує на кладовище до могили Катерини Сидорівни. Зима цього року глузувала з Василя Григоровича: тепер, коли в нього було трохи дров і не треба було вже ламати свої й чужі паркани або вирушати за місто в ліс, вона, сміючись, скувала тоненькою крижаною плівкою калюжі й злегка напудрила намороззю галузки дерев. Дерева ніяково й соромливо коливали голими раменами, і січень скидався на поганенький і дешевий фарс. Але Василеві Григоровичу було не до нього. Хтось, кому це робити належить (може, той самий, що в шкуратяній тужурці), заводив дні, пильнував за ними, і вони ліньки млявою, одноманітною чередою проходили повз Василя Григоровича і зникали в непам'ять — середа, четвер, п'ятниця...

Ось, нарешті, висунулась з-за дерев кладовищенська церква, брама з похилим хрестом, сумні, урочисті тополі, погорблені хрести — білі, чорні, сірі... І розпливлась по надгробках і мерзлій, зморщеній землі стареча жура Василя Григоровича.

Кладовище...

Тихо і спокійно тут. Василь Григорович пройшов алеєю і звернув під гору, до знайомої могили. Хреста вже не було на ній: хтось, певно, взяв його на паливо, а сама могилка обсипалась, увіходила в землю, і ніщо не могло тепер сказати Василеві Григоровичу, що тут лежала його Катерина Сидорівна, з якою прочвалав він 27 років свого життя. Сухе зібгане листя і поникла від морозу трава боязко притулились до могили — ото і все.

Василь Григорович став і низько схилив голову. Йому хотілось поскаржитись, сказати Катерині Сидорівні, що йому тяжко живеться і, як жити далі, і що робити з Наташею і Сашею, він зовсім не знає. Сказати, що нема в нього чистої білизни і ніхто більше не варить йому його улюбленої конфітури з полуниць і ніколи не зварить... Хотілось удвох пригадати те все, що було і що тепер уже навіки щезло...

Василь Григорович глибоко зітхнув, і, наче навмисно, з усієї його молодості, від зів'ялих пелюстків парубоцьких літ йому спав на думку тільки коротенький уривок вірша:

Спи спокойно, моя дорогая,

Только в смерти желанный покой...

Десь неподалеку свиснув маневровий паровоз, крізь галузки дерев майоріли кам'яниці міста і пропадали у синій вечірній мряці, а тут було тихо й затишно. Ясен звів безпорадно до неба голе гілля, наче молився за душі небіжчиків, а німий, похилий хрест ніби казав про марність людських сподіванок, праці й боротьби, і навіть вітер не долітав сюди: зупинявся коло брами.

Василь Григорович спустився навколішки і тихо присів коло могили. В цей куток кладовища не заглядав ніхто, і постать Василя Григоровича, наче тінь останнього покійника, фантастично зливалась із кладовищенським сумом, тишею й самотністю...

Він пішов додому тільки тоді, коли на хрести й дерева повисла густа вечірня сутінь і на кладовищенській церкві задзвонили до вечерні.

VII

Цього вечора Саша прибіг додому з людським черепом. Вдень він прибився до якоїсь екскурсії оглядати клініку. Клінічний спокій, високі

білі стелі, чиста підлога і безліч усяких кістяків, пляшок та слоїків із заспиртованими маленькими, наче ляльки, людьми вразили Сашу. Спочатку він бережно оглядав столи й шафи, а потім орієнтувався і, коли екскурсанти почвалали кудись уперед, Саша моторно зірвав череп із ланцюжка й сховав за пазуху. Хотілось притягти додому цілого кістяка, але його не пронесеш: сторож у дверях. Саша про очі обдивився ще якісь малюнки і щасливо випорснув на вулицю.

Небо важчало густими синюватими хмарами, із завулків, рогів і сутичок вилазив вечір. Дома нікого не було, і Саші кортіло використати це. Він уважно оглядав у черепі дірки, помацав зуби і луснув пальцем по кістяному лобі.

Сатині думки, мов люстеркові бліки, стрибали коло одного — що робити з черепом? Його можна покласти Наташці під ковдру, можна приробити до щелеп мотузки і череп буде клацати зубами, можна...— Саша свиснув і вистрибом кинувся до Наташиних шухлядок шукати мотузів.

Саша забув навіть скинути з себе пальто та шапку. Він гарячково заходився в'язати до щелеп мотузки, втикати в черепові дірочки сірники, вишукав десь пружинку і приладнав її до кості. Його праця якийсь час не давала жодних наслідків: пов'язаний і поштриканий, череп уперто не хотів виконувати Сашиної волі, але Саша з подвійною енергією, сопучи, брався до роботи знову, старанно вимірював, розв'язував і знову в'язав.

Уже зовсім стемніло, коли Саша випростав зігнуту спину і, щасливий, оглянув свій винахід. Досить сіпонути позаду мотузка — і череп слухняно одкриває вишкірену страшну пащу і потім глухо, погрозливо стукає мертвими зубами. Саша вийшов на середину кімнати, легко зітхнув і раптом почув голод і ломоту в спині. Він кинув на канапку пальто і жваво метнувся в сінці ставити самовар.

Коли самовар зашипів і витягнув свою першу мінорну ноту, Копачиха виявила в своїй кімнаті кволі ознаки свого життя.

Почулося брязкотіння ложечкою, дзвін склянки й тихі пантофельні кроки по кімнаті. За десять хвилин Копачиха прийде брати воду. Саші раптом блиснув геніальний план.

— Треба підпушить Копачиху!

Саша видобув із шафи недогарок свічки, запалив його тремтячими похапливими руками і вставив у ліхтар, що його був носив на страсті до церкви. Потім обгорнув ліхтар червоним папером, позавішував ковдрою та пальтом вікна і вніс самовар. Він подумав трохи, поклав перед ліхтарем череп і накрив їх обох цупкою хусткою. Хату оповила непроглядна, густа тьма.

Тоненьке самоварне шипіння ще порушало трохи ілюзію, нагадуючи про життя й світ.

Саша накрив самовар накришкою, поставив його за шафу, і в хаті завмерло, мов опустилось у могилу.

В сінцях зашаруділа Копачиха. Саша присів накара-чки і взяв мотуза. Копачиха не знайшла в сінцях самовара й одчинила ціпком двері:

— А где же шамовар?..

В кімнаті було тихо. Копачиха знову зашамкала і увійшла в середину.

— Шаша! Наташа!.. Где же ви?..

Саша повільно потягнув до себе хустку й засіпав мотуза. В кімнату зловіще глянула червона заграва, і череп, мов посланець самого пекла, осатаніло заклацав зубами.

Копачиха зойкнула і випустила чайника.

Череп замовк, і хижа тиша зо всіх боків обступила Копачиху. Вона трохи опам'яталась і, занісши ціпка, ступила вперед. Череп недобре дивився їй у вічі. Копа-чишині губи самі зашепотіли: "Швят, швят, швят..." — і вона підсунулась ще, але тільки-но хотіла тикнути черепа ціпком, як знову піднялася щелепа і череп потворно посміхнувся. Копачиха запищала і щосили гахнула ціпком по ліхтарю. Дзенькнуло скло, покотився череп, мигнула свічка й згасла. Саша з диким вереском вистрибнув з-під столу й схопив Копачиху за ногу. Копачиха зашелестіла шлейфом старомодної сукні і безмовно поточилась на підлогу.

В дверях нетерпляче стукнула Наташа. Саша побіг одчинити, й, коли Наташа запалила лампу, перед нею розляглася незвичайна картина: на підлозі лежала жовта мізерна Копачиха й ледве дихала, трохи далі — ціпок, черепки й уламки черепа. Саша винувато чухав потилицю:

— Перелякалась, дура...

Наташа бризкала на Копачиху водою, розтирала їй чимось скроні, й, нарешті, Копачиха таки очутилась. Але встати вже не могла; їй одняло праву руку й ногу. Саша накинув кожушка, схопив під пахву шапку й вибіг із хати, щоб забутись. Наташа гукала когось на допомогу, лаяла і проклинала Сашу, благала Копачиху підвестись і насилу дотягла її до канапки.

Копачиха не скаржилась. Важко зітхаючи, вона тупо дивилась перед себе своїми висохлими очима й мовчала. Наташа зовсім не знала, що робити.

Через одчинені двері безшумно ступив Василь Григорович і обережно увійшов до кімнати. Наташа уривчасто, хвилюючись, переказала йому подію, лаяла Сашу, казала, що треба ж, нарешті, звернути на цього бандита якусь увагу й заявила, що дома вона не може більше жига.

Василь Григорович сидів на краю стільчика, не знімаючи пальта, наче не до своєї хати він прийшов, і мовчки, понуро слухав. Коли Наташа трохи заспокоїлась, Василь Григорович устав і до себе сказав:

— Ні, треба неодмінно буде попросити Загорулька, щоб допоміг — Сашу до комсомолу...— А потім співчутливо і трохи ніяково, ніби винувато, проказав до Ната-ші: — Це правда, правда, так не можна, розуміється. Хлопець не вчиться, і що з нього буде... Треба якихось заходів...

VIII

Як і всі інші попередні дні, прийшов, нарешті, і цей день. Там, за дубовими дверима кабінету завідувача, де було накурено й людно, обмірковували штати, говорили, сперечались і записували.

1 як це дивно збіглося! Ніхто інший, а сам Василь Григорович учора одержав на своєму "Морзе" коротеньку телеграму: "Переведіть скорочення штатів двадцять відсотків..." Але тепер це навіть не вразило і не зворушило: Василь Григорович старанно і охайно записав у книгу вхідних цього ордера на свою власну смерть... Записав, перепочив хвилинку і знову заходився працювати. Він обережно накручував бинду, тендітно постукував підоймою і милувався з розміреної, чіткої праці свого "Морзе".

Василь Григорович увійшов увесь у свою роботу, він не помічав нічого і нікого так, наче дитиною колись будував із піску хату. І коли прийшла зміна, Василеві Григоровичу вперше за всі роки не захотілось

покинути апарата і йти додому спочивати. Хотілося ще стукати підоймою, записувати телеграми далі й далі, щоб напрацюватись на все життя, на соцзабез і старість... Але телеграфіст із нової зміни перервав:

— Охота — морочитись! Все одно завтра скорочення. Кидайте...

Василь Григорович раптом розшифрував усією душею зміст телеграми про скорочення і зів'яв. Справді, навіщо працювати, коли завтра за прізвищем Гусятинський з'явиться чорна чорнильна крапка, і перетнеться назавжди те, що тягнулося 32 роки! Не треба більше...

Василь Григорович глянув ще раз вогкими очима на "Морзе", світлу, простору апаратну й вийшов.

А сьогодні Василь Григорович знову прийшов на телеграф. Правда, він надаремно тиняється тут: наслідки скорочення буде відомо лиш завтра, а сьогодні його зміна має спочивати. Одначе якийсь внутрішній неспокій, від якого холоднішало на серці й тиснуло в животі, прибив його зрання до знайомого коридору, високих стін і великих вікон.

Апаратна сьогодні вилюдніла. Гуртками розійшлись по коридору телеграфісти й пошепки перемовлялись, наче за кабінетними дверима завідувача, де засідала комісія, вмирала безнадійно хвора людина.

Василь Григорович навшпиньки пройшов повз кабінет, полохливо, наче сподівався відтіля удару, зиркнув на двері і приєднався до гурту.

Жінки нервувались і хрестили під пальтами груди, чоловіки стояли серйозні й похмурі. Хтось передавав якусь новину, прийшов старший і гукнув чергових до апаратів, нарешті засідання перервалось.

З кабінету вийшли зморені від тютюну й сидіння люди, і корцдор трепетно-допитливими очима повернувся до їхніх вимучених облич і завмер.

Тільки один Рябошеїн вийшов, як і завжди, спокійний та урівноважений. Рівним голосом він звернувся до телеграфістів:

— Товариші, ви надаремно чекаєте. Списки скорочених буде вивішено завтра.

Телеграфісти, одначе, постояли кілька хвилин, наче сподівались іще чогось, а потім, незадоволені, поволі почали розходитись.

Василь Григорович зайшов до бухгалтерії і одержав свої сорок карбованців за останній місяць. Він пильно перелічив гроші і сховав кудись у середину, за гімнастерку. Потім оглянувся ще по коридору і пішов.

Січневий день безсніжної зими, поспішаючи, пакував свої вбогі лаштунки, і на вулиці темнішало. Василь Григорович флегматично човгав додому. Йому хотілось тепер тільки одного: лягти і заснути, спати довго, спокійно, щоб ніхто не турбував його і нічого не снилось. Але Василя Григоровича наздогнав Балабай.

— Куди, Василю Григоровичу, прямуємо? Василь Григорович болісно посміхнувся:

— Так куди ж мені більше — додому...

Балабай зрозумів: куди ж його більше йти, як скорочують? 1 він співчутливо хитнув головою:

— Да, крутять нашим братом, крутять і не питають! Ой, надоїло, ой, надоїло ж!.— Жовтуваті Балабаєві вуса сердито смикнулись на голене підборіддя, але враз жваво випнулись угору: — Пивця б випити, Василю Григоровичу?

Василь Григорович не чув: розсіяним поглядом він дивився в осяяну електрикою перспективу широкої вулиці. З обох боків уже світилися пишні вітрини крамниць, паштетних і пивниць. Тендітне світло кольорових лампочок розливалося по дорогих оксамитах, шовках, перкалю, модних пальтах і вабило перехожого від зборів, біганини й компаній до комфортабельного, ажурного життя. Василь Григорович тужно глянув на гладкі ковбаси, пляшки вина й кучу оселедців, що ладні були кожної хвилини стати до послуг грошовитому і зітхнув:

— Як усе ж таки одмінилось життя...

На мерзлий тротуар із пивниць долітали розбитими: скалками сміхи скрипки й непівське хрипіння контрабасу. Чхати освітленим вікнам і жижкій музиці на скорочення штатів, доповіді, виробничі плани і все те, що обмірковують і висиджують за дверима кабінетів, комосе-редків і клубів! Музика грає, вилискують ковбаси, і звабно розсівся торг — на сьогодні. Сьогодні є вільний торг, базар, театр, казино... а завтра — байдуже!..

Балабай, підпустивши у голос тепла й щирості, сказав удруге:

— Дак ходім, Вася? Чорт його бери все! Випиймо... Василь Григорович блимнув здивованими очима і не

зрозумів. З того часу, як бахнула революція, він не розкидав безоглядно грішми. Василь Григорович навіть не припускав думки зайти до пивниці. Але Балабай уже одчинив до пивниці двері й штовхав його під лікоть.

— Та ну там! Випиймо! Пивце, Вася, це брат, така штука...

Василь Григорович раптом подумав: "А й правда — завтра буде вивішений список скорочених з штатів, буде поплутаний чергами

соцзабез... Все одно..." — і погодився: — Та що ж, зайдімо, мабуть, Гаврило Митрофано-вичу...

IX

Вони переступили поріг відомої пивниці "Костік" Балабай, як свій чоловік, пройшов по залі, заторохкотів стільцями й вибрав затишного кутка піц штучною пальмою.

Василь Григорович глянув на якусь поганеньку жовтувату картину, несміливо підсунув собі стільця і, підо-бгавши шинельні поли, вмостився. Підбіг офіціант Гришка. На вузенькому Гришчиному лобі, розтягнутих чорними поворозками бровах і чубику канарейкою — вічне запитання:

— Окремий кабінет і дівчинку накажете?

І коли відвідувач замовляє саме це, Гришка солоденько посміхнеться (мовляв, розуміється!), хвисне на радощах серветкою і йде мерщій завішувати в кабінеті вікна.

Гришка знає Балабаєву вдачу.

— Сонька теперя свободная, на кухні біточкі поджа-рівает...

Балабай статечно гикнув і, мотнувши дебелою шиєю, критично оглянув Василя Григоровича. Він деяку хвилину мовчки вагався щодо його нахилів і не давав Гри-ЇПЦІ відповіді. Гришка закинув за плече серветку і по-панібратському вперся руками в стіл.

— Можна і Маньку, вона в "Барі" сидить...

Але Балабай поважно спустив на стіл долоню і сказав:

— Ні. — Потім узяв Гришку за лікоть і перегнувся до його грудей: — П'ять пляшечок пива і "горької" дві.

За хвилину Гришка поставив пиво, два бокали "горької" і про очі порожній сифон (на випадок міліція або щось таке: то зельтерська в бокалах, а не спиртові трунки).

Балабай звиклою рукою налив у склянки пива і зараз же спорожнив, потім утер носа і закусив солоним бубличком.

— Тяжке, брат, життя наше, Вася...

Василь Григорович випив дрібними ковтками свою склянку і поклав на коліна руки. Було ніби соромно: Сашу треба вчити і Наташі — пальто, а він гроші на пиво...

— Дехто й уміє улаштовуватись, Вася, — продовжував далі, пирхаючи від пива, Балабай: — От, скажім, Бондаренко: женився вдруге, жінка, знаєш, з фермами (Балабай солоденько підморгнув), помешкання в нього — нічого собі, корова, молоко своє...

Василь Григорович тоскно слухав музику. Вона грала щось тужливе й сентиментально-безнадійне. Коло прилавку сидів власник пивниці Бляхер і визначав з фізіономій, кому із нових гостей треба окремого кабінету тощо. Бляхер — людина практики й комерції. Це в нього — ніби як мистецтво для мистецтва. Він до титли знає обов'язкові постанови губвиконкому, артикули Кримінального кодексу й відчуває неп. Одне тільки заважає Бляхерові — ніс. Він завжди сопе, свистить, випинає з широких ніздрів чорні волосинки, а повітря не пропускає: там поліпи. Через це Бляхер дихає одкритим ротом з маленькими, як сопляки, англійськими вусиками, і, щоб забутись, запихає туди товщелезну цигарку з найкращого тютюну.

В дверях задзвеніли остроги, й увійшло кілька військових.

Бляхер гукнув на мигах Гришку.

— Скажи Ворковичу, хай "матроського" грає, — воєнні.

Подавати військовим пішов сам Бляхер. Його короткі, товсті й криві, як гілляки, ноги однесли незграбний, розляпаний тулуб до стола і назад. Перша скрипка слухняно одрізала скибочку "матроського", а за нею зірвався контрабас і вдарило піаніно. Уривчасті звуки нічними метеликами порхали по залі, по окремих кабінетах і кажанами мчали назад, у минуле, в колишні загородні ресторації, шантани й кабаре. Перша скрипка (Воркович) то вигиналась в'юном, то присідала, наче хотіла когось підсадити, то випростовувалась стрілкою і ладна була розірватись. На спітнілому, чепурному з бездоганним проділом обличчі Ворковича — спогади і жаль: хіба отакій шантрапі він грав колись у "Венеції"! Хіба то — офіцери! Хіба оті повії з залатаними панчохами — шансонетки!..

Ні, Воркович хоче оригіналу, а не дешевенької, Бля-херової імітації...

Поміж столами ходив флегматичний офіціант-грузин. Він зовсім не по-грузинському лисий, на смаглому лиці його сидять два посріблених вуса, а пара чорних очей чомусь не метушиться тепер, не хвилюється і не запалюється. Синя толстовка і штани в чоботях одго-нять першою фазою непу і не пасують до Бляхерового комірця й гостроносих черевиків. Проте Бляхер мириться з грузином: він може іноді стати в пригоді як фізична сила.

Василь Григорович обдивився Бляхера, Гришку, Вор-ковича і подумав: от же розмістились люди, кожний якось живе... І знову густою осінньою мрякою його оповила безвихідна туга. Чому ж він не може зачепитись, чому завтра він буде поза штатом і, замість роботи, посади, справ, буде слизький брук і сіра перспектива міської вулиці?

Василь Григорович опустив голову на розчепірену долоню і схилився до Балабая.

— Ну, скажи мені, Гаврило Митрофановичу, і що воно все значить? От мучили нас із тою українською мовою, потім "Клопфера" завели, тепер скорочують... Для чого воно? Не розумію...

Балабай многозначно моргнув своїми густими чорними бровами і підняв пальця вгору:

— Е-е... Тут, Вася, махінація, система, брат, ціла! Балабай тріснув задоволено пальцями, як знавець

великої таємниці, і підсунувся до Василя Григоровича. Василь Григорович підпер голову ще й другою рукою і знову запитав:

— От, хоч би взяти українізацію: вони ж більшовики. Сказати б Петлюра, гетьман — я понімаю; а тепер і вони ж туди гнуть...

Василь Григорович уставився тьмяними очима в зморщене Балабаєве чоло і ждав відповіді; Балабай узяв його за рукав і таємниче почав:

— Кажеш, Василю Григоровичу, — вони українізацію заводять? Да, да, заводять... А ти помітив, що всі жиди вчать теперь українську мову? Ти думаєш — це воно так собі, спроста? — Василь Григорович, запитуючи, дивився на Балабая. Балабай сіпонувся і схрестив на столі свої жилаві долоні. — Харашо. А тепер ти ж знаєш, Вася, церкви теж українізують? Автокефальна... Найкращі церкви їм скрізь повіддавали. Це ти помітив? Ти чув, як там служать?..

Балабай шепотів п'яним віддихом над самим лицем Василя Григоровича. Василь Григорович кашлянув, прихилився до столу і бережно подивився довкола. Поблизу сидів якийсь флегматичний дядя в

картузі з ремінцем і охайно, щоб не пролити, дудлив пиво, далі — військові, чиєсь черево і при окремому столі ліворуч — засмоктані, нафарбовані повії.

Черево поралось коло тарілки з раками, повії блукали оспалими очима по залі й терпляче чекали попиту.

Десь у окремих кабінетах лоскотали жінку, і відтіля долітали сміхи й вереск. Василь Григорович ще раз оглянув дядю в картузі і, заспокоївшись, повернувся до Балабая:

— Ну да, це воно, розуміється, правда все, тільки я, Гаврило Митрофановичу, не розумію...

Балабай задоволено мотнув рукою.

— Помітив же, Вася? Та воно одразу видати, як приглянутись добре!

Балабай підсунув стільця й урочисто сказав:

— Ну, так ось що. Це все — одна лавочка! Понімаєш! — Масонство. О!

Василь Григорович опустив руки й здивовано одкрив рота:

— Цебто як?

— А отак: і комуністи, і жиди, і автокефальна — це все організація. Да, да. Союз такий. По всьому світу своїх сищиків держать. А в Парижі — так їхній головний штаб. Там і протокол сіонських мудреців написано. Чув про них? Інтернаціонал у Москві — то тільки так, про око, щоб з пантелику збити.

Василь Григорович ще дужче здивувався:

— І як же їх поліція там — не того?..

— Не може, брат, поки що: в масках на зібрання ходять. У них, Вася, все потай, шито-крито. От скажім, якийсь із їхніх працює в Іспанії, — то він тільки Іспанію і зна, а хто сидить у головному штабі — про це йому начальник нітелень. Організація, Вася!

Василь Григорович замислено проказав:

— Он воно як!..

А Балабай захоплено казав далі:

— Це, Вася, хитро все улаштовано! Ну тільки дехто вже розкусив. От, візьмімо — п'ятикутна зірка. Ти думаєш — воно так собі, герб аби? А це, Вася, самий що ні є масонський знак: усі п'ять частин світу загарбати. О! Бач, куди вони гнуть!.. А автокефалісти — так ті ще й із римським папою зв'язок держать, щоб у католицтво, значить. А ти ж знаєш, римського папу жиди підкупили, аби їхніх у Польщі не чіпали... Отака, брат, штука!

Музика витинала "Карапета". Ворковичу замало пива, він хоче знову, як колись, — шампанського і під шовками — лакірки, а далі голі ноги, і все життя — як первокласний публічний дім.

1 скрипка в'юниться в тонких Ворковичевих руках, як зухвала, досвідчена шансонетка, і ех!..

Карапет ты бедный, Отчего ты бледный?..

...Бледный, бедный... Ех, життя — копійка! Пий, лясь, трісь, дай!..

Василь Григорович був приголомшений. Над ним наче зависла величезна, як саме небо, таємна всесвітня змова і ладна була кожної хвилини впасти на землю й разом з Василем Григоровичем знищити ввесь дотеперішній світовий устрій. Хотілось не вірити Балабаєві, але Балабай, усім відомо, — чоловік статечний, релігійний і сім'янин. Він перший дізнався, що заведуть на телеграфі "Клопфера" і які вимоги на іспиті з української мови. Балабай дарма не скаже. Та й потім, як це раніш сам не збагнув — українські попи всі поголені і архієрей жінку має, та й хіба ж вони самі в церкві не кажуть — "рівність, братерство"!.. Ну зовсім, як комунізм, тільки ще криються чогось!..

Воркович заплющив натхненно очі, і його смичок, передчуваючи кінець, навіжено застрибав на скрипці й розсипав по залі безліч очманілих карапетів. Офіціантгрузин розстебнув на толстовці коміра й затягнувся цигаркою. Він любить слухати "Карапета", йому пригадується тоді Кавказ, Александровський сад і Тбілісі.

Василь Григорович блимнув каламутними очима по залі, поснув, і чи від музики, чи від пива та "горької" стало ніби легше на душі. Справді, життя — копійка, навіть просто ніпочому. От прийшов би хтось і розчавив. І дарма! Хай... Бо куди ж його там жити далі, як отаке од-кривається!..

— Да, Вася, життя наше, що не кажи, — тяжке, брат. Підкручують, чорти...— Балабай привільно роздув щоки й випустив фонтаном повітря, потім глянув на порожні склянки і гаркнув до прилавку: — Гриша-а! Ще одну... Пиймо, Вася! Чорт його бери все!..

Василь Григорович за одним разом випив аж півсклянки "горької": як отаке на світі пішло — тільки хіба пити... Але глянув на грузина і враз чомусь із гірким сумом подумав: "Краще, тату, що ви вмерли до сіонських мудреців і автокефальної..."

Балабая почало підштрикувати:

— Та що вони, справді, все казна-якої грають! — Він почухав під пахвою, одкинувся на спинку стільця й крикнув до музик: — Ану, пожалуйста, — " Малоросійськоє попурі"! — потім зараз же, почав підспівувати "В кінці греблі".

Воркович утер з чола піт, випив коло прилавка зельтерської і знову повернувся до скрипки. Поправивши краватку, він ловко взяв смичка, і рідна, знайома з далеких вербівських літ, мелодія донеслась до Василя Григоровича. Воркович мобілізував усі свої здібності, і скрипка рцдала, тужила, ламала з нестями руки, одбивала гопака і знову ридала... З туману забуття, через довгі телеграфні роки, перед Василем Григоровичем уставав його власний загублений рай, далека барвиста, запашна Вербівка й молоді роки під батьківським дахом попівського дому.

Ні, то не абиякі верби стоять "в кінці греблі", — то вербівські верби — рясні, похилі, сумні... То не звичайна дівчина "ждала, ждала козаченька..." То чорноока, засмалена Марина чекає поповича за селом коло вітряка... А той же попович — сам Василь Григорович! Сам... Хто він?.. "Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Вкраїні повстало..."— Українець? А справді?.. Ні, ні, то могло б бути тільки там, під вербівськими вербами, що нагадували гетьманщину й козаків... А тут немає. "Переписувач, дописувач, з огляду" — то не Україна. 1 потім — українізація?.. Це — від сіонських мудреців і штабу! Ні, він не буде тут! Та його й немає тепер, то зовсім інше — "товариш Гусятинський" і скорочення штатів.

Балабай, як опудало, розвалився на стільці й виводив кліросною октавою: "...під Сорокою множество ляхів пропало..."

Музика перестрибувала на веселе, й Балабаєві заманулось викидати штучки. Він схопив ніж, блиснув під світлом своїм червоним з темними краплинками, як полуниця, носом і почав вистукувати держальцем по столу:

— Тук-тук-тук... тук... Товаришу Гусятинський! Приймайте "Клопфером": Київ, Київ, на дільниці Бровари — Ніжин зіпсовано проводи, вишліть доглядача... Київ, Жмеринка не відповідає... На дільниці Брянськ... Тук-тук-тук...

Розмірені стуки живими одскакували від стола й долітали до самого серця Василя Григоровича. Василь Григорович широко одкрив очі й уставився в Балабаєву руку.

— ...Київ, Київ... Приймайте спішну... Казятин... Наказую вам... тук-тук-тук...

Василь Григорович дриґнув, і раптом запалило мозок:

— "Клопфер"?.. Ага, це він — "Клопфер"!

Василь Григорович подався наперед і стягнув в одну напружену нитку свої розвіяні думки. І враз стало ясно, аж посміхнувся: це "Клопфер" провинний у всьому, це через нього Василя Григоровича — в чергу на соцзабез. "Клопфер" отруїв йому останні дні і не дає спокійно, по-християнському вмерти... Василь Григорович, встаючи, хрипко крикнув:

— Хоче, щоб я на ньому стукав? А я не можу, не можу! Я — на "Морзе". Мені іншого не треба... Хіба я що таке? Гаврило Митрофанович, хто я такий?!

Василь Григорович сперся тремтячими руками об стіл і схвильовано дивився на Балабая. Балабай задиркувато підморгнув бровою і вистукав:

— Товариш Гусятинський не знає української мови, не вміє на "Клопфері"...

Воркович зітхнув і погордливо випростався. Він на останнє хотів вразити слухачів, зачепити їх за саму їхню пивну душу, і тому його смичок мигнув у повітрі й урочисто розлив тріумфальні ноти малоросійської ідеології: "Де згода в сімействі, там мир і тишина..."

Балабай на одмах сьорбнув із склянки пива й, наче пружиною, притьмом закинув ногу за ніжку стільця.

— А от скажи, Василю Григоровичу, як по-батькові Маркса?

Василь Григорович непорозуміло лупав на Балабая очима.

— Не знаєш? Скоротити, скоротити Гусятинського!.. Василь Григорович глухим голосом перепитав:

— Мене скоротити?..

Але Балабай перекрутився на стільці до музик і, диригуючи руками, вже гримів густим басом:

— І Бог благо-ословля-а-є, добро їм по-о-о-сила-а-е, і з ними ві-ік живе-е...

Василь Григорович припинив дихати і благаюче дивився на Балабая. Зненацька на його лице впала тінь, губи заворушились, повіки залопотіли, він схлипнув — і з грохотом гупнув на стіл... Його безвладні, як намотане ганчір'я, руки впали до Балабая на край столу, а голова вткнулась у порожню тарілку й дрібно затремтіла в плачу. На підлозі дзеленчав битий посуд і котились пляшки. Балабай вирячив здивовані очі й роззявив від несподіванки рота. З-за прилавка поспішно вилазив Бляхер, і переполоханий Воркович на півноті одірвав смичка. Балабай спам'ятувався і пробував був розважити:

— Вася!.. А, Вася!.. Кинь. Випиймо. Я за посуд заплачу...

Але Василь Григорович не чув. Його тіло, мов від ударів батога, раз за разом конвульсійно здригувало, з грудей виривались розпачливі надірвані стогони, і під головою, як старий електричний дзвінок, стукотіла тарілка.

Коло їхнього столика почали сходитись, стояв здивований Бляхер, із окремих кабінетів прибіг спантеличений Гришка, і тільки один грузин у толстовці спокійно сидів коло прилавка й докурював цигарку.

До Василя Григоровича нахилилась якась повія у брунатному кімоно й ніжно шепотіла:

— Голубчік, дєтка, не нада, нє нада...

Балабай смикав його за рукав, підносив склянку пива, але Василь Григорович не втихомирювався. Бляхер почав серйозно побоюватись за скандал, він, крехтячи, позбирав на підлозі розбишй посуд і підійшов до грузина.

— Дай йому цитрини на кухні. Та дивись, щоб виригався раніш добре.

Балабай губив усяку надію заспокоїти Василя Григоровича.

Він уже стояв над ним і щиро термосив за плечі, боки, руки:

— Вася! Та облиш... Чи варто ж воно так! Чуєш?.. Нараз Василь Григорович замовк і підвів голову. На

щоці розлазились цюрками сльози і до вуса прилипла тараняча кістка. Знітившись, маленький, він обернувся до Балабая, глянув йому в вічі і з болем вирвав із самої дупгі:

— Гаврило Митрофановичу! Тридцять два ж роки! Тридцять два!..

Балабай радісно простягнув до нього руки, хотів щось сказати, але Василь Григорович зірвався з стільці й широкими, поспішними кроками вийшов без кашкета на вулицю.

Балабай метнувся був його наздоганяти, але на дорозі йому став грузин:

— Сначала платит, граждан, а патом — пожаліста сібе...

Балабай розгорнув гаманця і з досадою одрахував гроші. До нього підскочив Гришка й чемно подав кашкета, що забув Василь Григорович:

— Нє ізвольтє безпокоїца!

X

Вітер наздогнав Василя Григоровича на розі вулиці й закрутився коло афішної тумби. Він гойдонув ліхтар, під яким скулився з непокритою головою Василь Григорович, одірвав шматок афіші й подався кудись за візником.

Василь Григорович тісно пригорнувся гарячою щокою до холодного чавунного стовпа й голубливо перебирав пальцями його невибагливі візерунки. Металевий холод цілюще прохолоджував його і заспокоював. Василь Григорович відчув тут своє місце і далі йти нікуди й нема чого. Додому? Саші немає: він, певно, пішов подивитись, як грають у рулетку, а Наташа... Василь Григорович зітхнув і опустив повіки. Наташа знову вагітна, полохлива й нервова. Вдома знову, може, сидить Загорулько, і Василь Григорович удруге через двері почує, як він радитиме Наташі зробити аборт. Ні, Василеві Григоровичу абсолютно немає куди йти. Зривався легкий сніжок і, вагаючись, куди йому впасти, звільна осідав на пішоходи, брук, золотий калач коло вивіски і молодий стовбур

каштана. Ліхтарі розігнались вздовж вулиці й зникли за поворотом. Брудне, як розмазане чорнило, небо щільно оповило наметом місто і одсвічувало над центром блідою загравою.

Праворуч, коло входу до кіно снували парами й поодинці безжурні веселі люди; вони радіють, що падає сніг, вони хочуть справжньої зими; їм треба снігу для майбутнього врожаю, для полювання, для санок, для тихого зимового вечора, коли, обійнявши милу, так гарно глянути через вікно теплої кімнати на обліплені, сумирні, пухкі дерева. Залиті світлом мальовані плакати, роздираючись, закликали людей подивитись новий фільм. Заторохкотів по камінняхвізник і повернув за ріг. Він теж радіє. Його ребраста шкапина завтра буде волочити санки, а сьогодні ввечері він питиме в кума самогон-первак і їстиме кумасеві пундики. Через це він не куняє, і його цигарка затишно пахтить у пітьмі, наче лампадка перед неділею.

Але Василеві Григоровичу все те байдуже. Його нахили й бажання через усе життя жовкли й опадали, як дерево восени, і тепер йому нічого більше не треба. Йому гарно під ліхтарем, де ніхто не питає його, не вимагає анкет і нічого від нього не хоче. От тільки б з ногами якось — вони здаються йому безсилими, наче з них витекла кров, і, як тоненькі стеблики, згинаються під шинелею. Треба спуститись і присісти трохи. Тоді буде спокій, тоді буде все гаразд і Василь Григорович позбавиться, нарешті, останнього бажання...

Він одняв від стовпа руки й обернувся, щоб добре умоститись долу, але раптом помітив мало не поруч себе Балабая. Мов паровоз, він летів пішоходом, громихаючи важкими чобітьми, і пирхав. Його розстебнуте пальто, наче Балабаїв подвійник, учепилось йому в плечі й мчало назирці. Василь Григорович прожогом скочив за ліхтар і, затаївши дихання, присів. Балабай, розмахуючи старим, телеграфним кашкетом у руці, пролетів, не помітивши, повз нього далі. Василь Григорович обережно, щоб бути непомітним, перейшов на другий бік ліхтаря і пильно стежив за Балабаєвою постаттю. Балабай перебіг через вулицю,

шугнув очима вздовж і впоперек і, не знайшовши Василя Григоровича, сердито вилаявся і повагом уже пішов нагору.

Василь Григорович хотів був знову умоститися, але коло стовпа вже зупинився якийсь цікавий, посередині вулиці, плутаючись у довгій шинелі, йшов на стійку вартовий міліціонер. Василь Григорович ображено глянув на цікаву, здивовану кепку і почимчикував на другий бік. Не припиняючи ходи, він помаленьку оглянувся і, коли переконався, що більше вже за ним ніхто не стежить, пішов навпростець. 1 ось знову перед ним, вибиваючи ногами один спільний, рішучий крок, стрункo виступив комсомол. Не зважаючи на сніг і вітер, вони йшли з розстебнутими тужурками й розхристаними сорочками. їхнє молоде тіло хотіло руху, розмаху і змагань, тому вся колона була, як переплетений моток живої сили на молодих і пружних м'язах. Порівнявшись з Василем Григоровичем, вони гучно крикнули: — Раз! два! три! — і зразу ж заспівали. Вони не почували після денної праці втоми, і їхні голоси розсипались по вулиці одчайдушно, зухвало й розмашисто.

Василь Григорович глибоко всунув у піднятий комір свою непокриту голову й поспішив проминути комсомол. Він знав, що вони ідуть у клуб готуватись до якогось революційного свята. Вони теж радісні й веселі. Перед ними — їхнє нове життя, перед ними — праця і свята.

Василь Григорович круто завернув у якийсь темний зазубень. Пісня вже долітала глухими, розірваними відгуками і застигала серед чорної маси кам'яниць. Тут не було людей, і Василь Григорович пустився бігцем. Вітер виривався з підворотень і, зітнувшись із ним, поспішно обминав і летів назад до світла, людей і гомону. Серце Василеві Григоровичу калатало, на губах виступила слизька піна, але він біг, не обертаючись, далі.

Треба втекти від людей, від їхніх свят, революцій, вимог... Треба вислизнути від їхніх запитливих, підозрілих очей. Треба, щоб ніхто не помічав і не чув. Треба...

Василь Григорович добіг до руїн чийогось великого будинку і, відсапуючись, зупинився. Високі мури, як роздягнені, вистромились угору й вирячили бридкі діри, де були колись вікна і двері. Всередині, замість підлог, стель і даху, була глуха пустка, де-не-де звисали залізні сволоки, лежали кучі розбитої цегли, випиналось сухе бадилля бур'яну, і знизу було видати вгорі шматок густої хмари, а звідти, кружляючи, падали тендітні сніжинки. Василь Григорович, спотикаючись об камінці, переступив через виставлені двері і, мацаючи рукою по стіні, увійшов до середини. Вітер почував себе тут вільно, і, пустуючи, шмигав через вікна й двері вгору, вниз... Василь Григорович умостився на цілій цеглині в кутку, під стіною, вийняв з шинелі руки й накрився з головою. Стало зовсім тихо. Навіть вітер тепер не добирайся сюди і, повештавшись коло ніг, шарахкався вбік.

Василь Григорович почув себе безпечно і вільно. Часті відцихи від біганини зігрівали руки, ноги солодко витягнулись, і тільки заважали ще окуляри. Він зняв їх і викинув за шинель: йому тепер не потрібно їх. Він працював з ними коло "Морзе", читав крізь них Катерині Сидорівні газету, розбирався колись у Сашиних задачах, що їх Саша не годен був подолати, нарешті, вивчив подвоєння приголосних і вольовий спосіб, але життя, оцього чудернацького, нового життя, він не вивчив. І ніхто не вивчить його, ніхто не порадить як треба прожити... Василеві Григоровичу, як малій, беззахисній ди тині, на мить захотілось було кинутись до Рябошеїна, навіть до Загорулька, схопити за руку, припасти до плеча й просити, благати їх:

— Скажіть! Навчіть! Як же його треба жиги?..

Але за муром, через завулок, далі через доми, вулиці, там у темряві під горою, замерзає тепер Дніпро, де гуляв колись молодим телеграфістом Василь Григорович... А коли піти просто по місту, обігнути кварталів із п'ять і вийти на передмістя — там дім, де він познайомився з Катериною Сидорівною. Піти вгору назад — за церквою телеграф. На ньому цими днями поставили щоглу на радіо. З щогли видно, мабуть, і цвинтар, де поховано Катерину Сидорівну. Там теж

тепер темно, мовчазно і самотньо... В могилі тепло, як і під шинелею. В могилі тихо і ніщо не турбує... Мертвякам турбуватись не треба. Вони чують тільки, як дзвонять до церкви і повесні співають пташки... Соцзабезу на цвинтарі нема, бо соцзабез — тільки для живих, тих, що поза штатом. А їм тільки — хрест. Гарно, як хрест залізний і написано, хто вмер, коли народився і хто поставив. Залізного хреста не зрубають на дрова, особливо, коли поставити ґрати і цві-точків трохи... Білих, червоних, синіх...

Василь Григорович схилив на піднятe плече голову й тихо, тихо спав. Сніг лежав уже на пішоходах, застелив навколо дахи й запорошив його шинелю. Легенько перестрибуючи через сволоки й бантини, він пробирався за одхилений комір і сідав на посріблене волосся. Ліва рука Василеві Григоровичу випросталась з-під шинелі й виставила, немов до милостині, зігнуту долоню; на потоптаному патинкові розв'язався шнурок й безпорадно звисав на купу замерзлого калу.

Неподалеку пішоходом пройшла якась закохана пара. Вони щільно притулились одне до одного й голосно сміялись. Він хекав їй на маленьку ручку, стискав її і, коли вона, заходячись від розсипчатого реготу, намагалась його вдарити по щоці, він метко перегнув її стан і поцілував у одкриті, злегка накармінені губи.

Десь на ближній улиці люто заричав автомобіль і закавкав собака.

Київ, 1925